

УДК 372.4.025:376.42

Соколова Г. Б.

кандидат психологічних наук,
викладач кафедри дефектології та фізичної реабілітації
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
Одеса, вул. Старопортофранківська, 26
e-mail: kagb@te.net.ua

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТРАХІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті представлено аналіз загальної та спеціальної літератури з проблеми емоційного розвитку дітей старшого дошкільного віку. На основі отриманих з літературних джерел даних складена періодизація емоційних новоутворень в аспекті прояву дитячих страхів і тривожності. Так само виділений список страхів, які десяти найбільш часто зустрічаються на даному віковому етапі.

Ключові слова: діти старшого дошкільного віку, емоційний розвиток, страхи.

Постановка проблеми. Дошкільне дитинство являє собою значний і відповідальний період психічного розвитку дитини. За висловом О. М. Леонтєва, це — «вік первісного розвитку особистості» [2, с. 17], один з найцікавіших періодів у розвитку дитини, коли фактично складаються особистість, самосвідомість і світовідчуття. У цей період малюк проходить кілька важливих етапів психічного розвитку, і одним з таких етапів є старший дошкільний вік. Саме в цьому віці відбувається інтенсивний розвиток всіх психічних процесів і відзначаються найбільш прогресивні зміни як у пізнавальній, так і в емоційно-вольовій сфері психіки.

Аналіз останніх досліджень. Вивченням особливостей емоційного розвитку дитини в період дошкільного дитинства займалися такі психологи, як Л. І. Божович, Г. В. Бурменська, Л. С. Виготський, А. Д. Кошелева, І. Ю. Кулагіна, Я. Л. Коломінський і Е. А. Панько, О. М. Леонтєв, В. В. Лебединський, В. Л. Леві, М. І. Лісіна, В. С. Мухина, Л. Ф. Обухова, Р. В. Овчарова, А. М. Пріхожан, Г. О. Урунтаєва, О. В. Хухлаєва, Д. Б. Ельконін.

Мета статті — вивчення психологічних особливостей страхів у дітей старшого дошкільного віку.

У відповідності з метою була поставлена задача дослідження: проаналізувати медико-психолого-педагогічну літературу з проблеми емоційного розвитку дітей.

Виклад основного матеріалу. Емоційний розвиток старших дошкільників пов'язано, насамперед, з проявом нових інтересів, мотивів і потреб, самосвідомості. Включення мовлення в емоційні реакції забезпечує їх інтелектуалізацію, вони стають більш усвідомленими, узагальненими.

Дитина у віці 5–7 років починає управляти вираженням своїх емоцій, освоює соціальні форми вираження почуттів. Для старшого дошкільного віку стає характерним більш адекватний прояв емоцій, відсутність сильних афективних спалахів і конфліктів з незначних приводів. Змінюється і роль емоцій у діяльності дитини, формуються випереджальні емоційні переживання, що передбачають наслідки виконуваних дій, і індивідуальні особливості реагування в психотравмуючих ситуаціях. У старших дошкільників з'являється оцінка своїх вчинків, діти починають осмислено орієнтуватися у власних переживаннях, тобто розуміти, отже, усвідомлювати, що означають фрази: «Я радію», «Я злюся», «Я переляканий», «Я засмучений».

У психологічній літературі старший дошкільний вік називається періодом найбільшої вираженості страхів, що пов'язано не стільки з емоційним, скільки — з когнітивним розвитком дошкільнят. У цей період різко зростає розуміння дітьми небезпеки. Так, в роботі В. М. Мінаєвої було відзначено важливе емоційне новоутворення семи років — здатність дітей узагальнювати негативні і позитивні емоційні переживання [3].

У старшому дошкільному віці, вказує О. І. Захаров, кількість страхів у дітей зростає, особливо у дівчаток. Так, «середній бал або індекс страхів» [1, с. 56], за даними автора, становить: у хлопчиків у 5 років — 8 страхів, в 6–7 років — 9 страхів, а у дівчаток в 5 років — 11 страхів, в 6–7 років — 11–12 страхів.

На думку О. В. Таліпіної, найбільша чутливість до страхів проявляється у дітей до 7 років, які не навчаються в школі [5]. У дослідженні Ю. М. Міланіч вік 6–7 років названий кризовим періодом розвитку дітей, що характеризується найбільшою чутливістю психіки.

Як показують дослідження Н. Я. Семаго і М. М. Семаго, діти 6–7 років особливо сильно піддані впливу вигаданих образів і спричинених ними емоцій. Цей період автори називають навіть «віком казок або віком фантазій», в якому нерозривно пов'язані образне мислення, тілесні відчуття, емоційні переживання і реакції. Уявлення яскравих образів казкових і мультиплікаційних персонажів, фантастичних кіногероїв викликають у дітей в старшому дошкільному віці інтенсивні переживання страху, порушення сну та інші негативні явища М. М. Семаго зазначає, що тривожні фантазії можуть проявлятися у дошкільнят настільки сильно, що починають домінувати навіть в стані неспання, що призводить до сприйняття найшкідливіших предметів як небезпечних (наприклад, ножиці Фредді Крюгера, мітла Баби Яги, плащ Дракули).

У змісті фантастичних або казкових страхів у старших дошкільників ховається страх власної смерті. За твердженням О. І. Захарова, починаючи з 5 років, діти схильні проявляти страх смерті, але лише «побічно, в своїй уяві, максимально пов'язуючи його зі страхами нападу тварин і казкових персонажів» [1]. У боязні дракона або змії, що вивергають вогонь, часто відбивається страх війни, пожежі, стихії, в результаті яких обов'язково гинуть люди. Розбійник або пірат, злісний робот можуть вміщати образ

злодія і вбивці, що заподіює зло і насильство. Баба Яга і привиди, які забирають дітей у далекий ліс або фантастичний світ, уособлюють для дітей розлуку з батьками, таку ж необоротну, як смерть.

В ході проведення спеціального експериментального дослідження з метою виявлення тривожності і страхів у дітей 6–8 років А. М. Прихожан пропонує список десяти найбільш частих страхів на даному віковому етапі [4]:

1. Боязнь, що з батьками, близькими що-небудь трапиться — 92 % дітей.
2. Боязнь смерті батьків та інших близьких — 78 %.
3. Боязнь доставити батькам неприємності, розлучити їх — 78 %.
4. Боязнь фізичного насильства — 64 %.
5. Боязнь «кінця світу» — космічних катастроф, НЛО — 59 %.
6. Боязнь фізичної травми, нещасного випадку — 51 %.
7. Фантастичні страхи, страшні сни, боязнь темряви — 46 %.
8. Різні невизначені страхи, відчуття безпорадності — 32 %.
9. Боязнь особистої неспроможності — 26 %.
10. Боязнь покарань, зауважень з боку дорослих — 22 %.

Фахівці в галузі дитячої психології часто використовують термін «вікове новоутворення» в психічному розвитку дитини. У дослідженнях Л. І. Божович, І. Ю. Кулагіна, Я. Л. Коломінського, В. С. Мухіної, Л. Ф. Обухової, Д. Б. Ельконіна розглядаються пізнавальні, особистісні, соціальні новоутворення. У нашому дослідженні ми проаналізували роботи Л. С. Аюпян, О. І. Захарова, В. С. Мухіної, Ю. М. Міланіч, В. М. Мінаєвої, А. М. Прихожан, О. Ранк, Й. Раншбург, М. Раттер, О. В. Таліпіної, І. Г. Швець, Г. Еберлейн, що торкаються особливості емоційного розвитку дітей у різних вікових періодах. Узагальнивши отримані літературні дані, ми склали періодизацію емоційних новоутворень в аспекті прояву дитячих страхів і тривожності (таблиця 1).

Таблиця 1

Періодизація емоційних новоутворень у дітей

Вік дитини	Емоційні новоутворення
До народження	Страх народження, як реакція на першу ситуацію небезпеки.
Новонароджений	Страхи гучних звуків поблизу голови, боязнь втрати рівноваги і точки опори.
3–4 міс.	Тривожність при фізичному дискомфорті.
2-ге півріччя життя	Немовлята різняться характером реагування на небезпеку (тягнутися до всіх предметів або не ковтають неістівні предмети). Виражений інстинкт самозбереження і тривожне занепокоєння відзначається у дітей високо-тривожних, хворючих і немолодих батьків.
6–7 міс.	Занепокоєння при появі незнайомих людей, страх, переляк при віддаленні або зникненні матері.
8 міс.	Страх сторонніх, невідомих людей.
7–9 міс.	Період підвищеної чутливості до виникнення тривоги, страху.
10–12 міс.	Дитина засвоює ряд ситуацій, в яких міститься небезпека.

Продовження табл. 1

Вік дитини	Емоційні новоутворення
Кінець 1-го року життя	Формуються перші спроби подолання боязкості і страху.
Кінець 2-го року життя	Знижується тривожне занепокоєння у відсутності матері, з'являється потреба в більшій самостійності, проте боязнь втратити матір ще велика. На цій основі виникає страх темряви.
Ранній вік (2–3 роки)	Емоційний розвиток дитини тісно пов'язаний з розвитком її системи взаємин з оточуючими людьми. З'являються випереджаючі емоційні переживання, що передбачають наслідки небезпечної чи безпечної ситуації. Емоції стають більш узагальненими. Страх викликають тільки конкретні предмети, істоти і ситуації, які дитина вважає небезпечними. Актуальним продовжує залишатися страх темряви, яка створює для дитини ситуацію, аналогічну самотності («я залишився один без мами», «там сидить хтось страшний»). З'являються нічні страхи, головними персонажами яких стають вовк і Баба-Яга.
Молодший дошкільний вік (3–5 років)	Переважають страхи самотності, темряви, болю, замкненого простору, персонажів казок, мультфільмів або вигаданих батьками для залякування або покарання дітей. Найменш схильні до страхів хлопчики в 4 роки, а дівчатка — в 3 роки. Найчастіше страхи виникають в результаті помилок виховання (замикають дитину в темній кімнаті, залишають одну вдома), непередбачених ситуацій (застрягли в ліфті, потрапили в аварію, вкусила собака) або в разі позбавлення спілкування з однолітками. Страх самотності сприяє виникненню страху «бути ніким», якщо дитину емоційно ігнорують батьки.
Старший дошкільний вік (5–7 років)	Кількість страхів у хлопчиків і дівчаток зростає. Переважають страхи тварин (особливо отруйних змій, ведмедів, тигрів), нападу, страшних снів, пожежі та стихії (особливо землетрусу), глибини у воді, війни, покарання батьків, медичних процедур (уколів), виду крові, лікарів, своєї смерті і смерті батьків. У дитини може відзначатися страх запізнитися (особливо в сім'ях немолодих батьків). З розвитком здатності до співпереживання, почуття сорому, провини і гордості ускладнюється психологічна структура страхів: дитина осмислено орієнтується у власних емоційних переживаннях («я боюся», «мені страшно»). У дитини накопичується негативний і позитивний емоційний досвід поведінки в різних ситуаціях, а отже, формується внутрішня оцінка вчинків і стійкі форми поведінки в ситуації переживання страху.
6–7 років	Особливо виражена боязнь укусу отруйних змій і болючих операцій (видалення аденоїдів і мигдалин).
7 років	З'являється новоутворення семи років — узагальнення негативних і позитивних емоційних переживань.
6–8 років	Дитина особливо чутлива до загрози виникнення хвороби, нещастя, смерті. Страх відсутності матері виражається у сні конкретним страхом її втрати і смерті.

Закінчення табл. 1

Вік дитини	Емоційні новоутворення
8 років	Дитина боїться не стільки власної смерті, скільки смерті батьків, переживає страх за тих, кого вона любить. Страх смерті відсутній при затримці психічного розвитку, психопатоподібній, розгальмованій і агресивній поведінці, а також у дітей, батьки яких страждають на хронічний алкоголізм. Провідним стає страх «бути не тим» (страх не відповідати соціальним вимогам найближчого оточення: педагогів, батьків, однолітків).
Молодший і середній шкільний вік (7–10 років)	До моменту вступу до школи кількість страхів у дитини зменшується. Страх реальних об'єктів і ситуацій поступово поступаються уявним (ірреальним, уявним) страхам. З реальних страхів переважають боязнь води і висоти, страх тварин, страх за здоров'я рідних. Серед уявних страхів виділяються боязнь темряви, невдоволення дорослих, боязнь небіжчиків, чорних кішок, числа 13 і персонажів фільмів-жахів. У дитини з'являється страх як жадібне прагнення до жахливих і загадкових пригод. Типовим стає страх стихії, передбачень і забобонів. Серед хлопчиків кількість уявних страхів менше, ніж у дівчаток. До групи шкільних страхів входять: страх зробити помилку, страх відповідати біля дошки, страх відповідати на запитання вчителя, страх агресії однолітків. Нічні страхи і страшні сни найчастіше обумовлені страхом перед школою та шкільним стресом. Більше число страхів у дитини обумовлене школою і навчанням, а також невпевненістю в спілкуванні з учителем.
Підлітковий вік (11–15 років)	Страх пов'язані з розвитком почуття впевненості та поваги до себе. З'являється страх бути не собою, кимось іншим і безликим. Характерний страх змінитися в гіршу сторону (потворна фігура, некрасиві риси обличчя, відсутність яскравих талантів і здібностей).

Висновки. В цілому можна сказати, що страхи дитини старшого дошкільного віку тісно пов'язані з набуттям нею соціального досвіду, з усвідомленням реального і нереального навколишнього світу і своєї позиції в ньому. Досягнення в розвитку когнітивних процесів та образного мислення у старших дошкільників часто сприяють виникненню емоційно яскравих і інтенсивних містичних, фантастичних і казкових страхів. Негативні макросоціальні зміни, що відбуваються в суспільстві, як правило, відображаються на сім'ї дошкільників і створюють несприятливий емоційний фон для психічного розвитку. Аналіз змісту найбільш частотних страхів у старшому дошкільному віці показує переважання, в основному, соціально опосередкованих страхів і почуття нестабільності навколишнього світу. Найчастіше тривожні переживання «дзеркально» передаються дітям від батьків і найближчого соціального оточення або виникають внаслідок помилок у сімейному вихованні.

Подальшу перспективу роботи ми визначили в підборі діагностичних методик, що визначають показники страхів у дітей.

Список використаних джерел та літератури

1. Захаров А. И. Игра как способ преодоления неврозов у детей. — СПб.: КАРО, 2006. — 416 с.
2. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. — М., 1972. — 584 с.
3. Минаева В. М. Психологические особенности эмоционального развития ребенка в дошкольном учреждении: Дис. ... канд. псих. наук. — М., 2000. — 140 с.
4. Приходжан А. М. Психология тревожности. Дошкольный и школьный возраст. — СПб.: Питер, 2009. — 192 с.
5. Талипина О. В. Психологическая коррекция страхов у детей дошкольного возраста средствами игротерапии: Дис. ... канд. психол. наук. — М., 2002. — 170 с.

References

1. Zakharov A. I. Playing as a way of overcoming neuroses in children. — St. Petersburg: KARO, 2006. — 416 s.
2. Leontiev A. N. Problems of development of the mind. — M., 1972. — 584 s.
3. Minayeva V. M. Psychological features of emotional development child in preschool: Dis. ... candidate. psych. Sciences. — M., 2000. — 140 s.
4. Prikhodzan A. M. Psychology of anxiety. Preschool and school age. — St. Petersburg: Peter, 2009. — 192 s.
5. Talipina O. V. Psychological adjustment fears in preschool age means igroterapiya: Dis. ... candidate. psych. Sciences. — Moscow, 2002. — 170 s.

Соколова А. Б.

кандидат психологических наук,
преподаватель кафедры дефектологии и физической реабилитации
Южноукраинского национального педагогического университета
имени К. Д. Ушинского

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ПРОБЛЕМЫ СТРАХОВ У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме

В статье представлен анализ общей и специальной литературы по проблеме эмоционального развития детей старшего дошкольного возраста. На основе полученных из литературных источников данных составлена периодизация эмоциональных новообразований в аспекте проявления детских страхов и тревожности. Также выделен список десяти наиболее часто встречающихся на данном возрастном этапе страхов.

Ключевые слова: дети старшего дошкольного возраста, эмоциональное развитие, страхи.

Sokolova A. B.

Ph.D., Lecturer, Department of defectology and physical rehabilitation of the South Ukrainian National Pedagogical University named after KD Ushinsky Odessa,

THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE PROBLEM OF FEAR IN PRESCHOOL CHILDREN

Abstract

The article analyzes the sheathe and special literature on the emotional development of preschool children.

Based on the data from literature, composed periodization emotional growths regarding the establishment of children's fears and anxiety.

The purpose of this study is to examine the psychological characteristics fears in preschool children. In accordance with the purpose of the study was the task: to analyze the medical, psychological and educational literature on the emotional development of children.

Just selected list of ten most common fears this age stage:. Fearing that their parents close something happens — 92 % of children. Fear of death of his parents and other relatives — 78 %. Fear deliver parents trouble, upset them — 78 %.. Fear of physical violence — 64 %. Fear of «doomsday» — cosmic catastrophes, UFOs — 59 %. Fear of physical injury, accident — 51 %. Fantastic fears, nightmares, fear of the dark — 46 %. Various vague fears, helplessness — 32 %. Fear of personal insolvency — 26 %. Boyazn punishments comments from adults — 22 %.

Key words: children preschool age, emotional development, fears.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2014